

**КОМАРІВСЬКИЙ ГОРИЗОНТ БАГАТОШАРОВОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА
КОРДИШІВ VIII НА ШУМЩИНІ***Василь ІЛЬЧИШИН**ДП ОАСУ "Подільська археологія",
вул. Бродівська, 44, 46020, м. Тернопіль, Україна, e-mail: w_ilchyshyn@ukr.net*

Метою статті є введення до наукового обігу матеріалів комарівської культури з багатошарового курганного могильника Кордишів VIII біля с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. В хронологічному порядку подано характеристику проведення археологічних досліджень могильника, зроблено детальний опис виявлених поховань та інвентарю. Проаналізовано поховальний обряд та інвентар комарівського горизонту поховань та наведено аналогії з інших синхронних могильників. Зроблено попереднє датування виявлених поховань та простежено впливи культури Ноуа, сусідньої із комарівською культурою. Під час аналізу поховань використано результати антропологічних досліджень.

Ключові слова: курганний могильник, доба бронзи, комарівська культура, культура Ноуа.

Про кургани в околицях с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. є відомості ще від початку XX ст. Згідно з повідомленнями М. Теодоровича, на захід від Кордишева в ур. Замчисько було біля 20 курганів, які місцевий орендатор полів – єврей – розорав для збільшення корисної площі поля [Теодорович, 1893, с. 323]. На сьогоднішній день кургани сильно розорані, практично знівельовані. Залишилося тільки чотири великих дюноподібних підвищень діаметром від 20 до 50 м і заввишки від 0,5 до 1,5 м. Могильник знаходиться на високому рівнинному плато, з напільної сторони ур. Замчище, що на західних околицях села. Із південної сторони пагорб обмежений лівим берегом р. Вілії, а з півночі заболоченою балкою. У 2012 р. розвідкою М. Ягодинської та В. Ільчишина обстежено територію ймовірного могильника, знайдено дрібні фрагменти кераміки епохи бронзи, ранньозалізного віку, давньоруського часу X–XIII ст. Окрім того, знайдено кременеві відщепи та пластини доби пізнього палеоліту, мезоліту та епохи бронзи. Також на одному із курганних підвищень знайдено уламок тильної частини крем'яного вістря списа, який за аналогіями може бути віднесений до культури шнурової кераміки.

У 2013 р. під час досліджень поселення в ур. Замчище М. Ягодинська та В. Ільчишин, з метою з'ясування наявності могильника в цьому урочищі провели розвідкові шурфування. Саме на одному із ледь помітних підвищень була закладена розвідкова траншею розмірами 10×1 м в напрямку північ–південь. В траншеї зафіксовано два об'єкта – господарська яма могилянської групи ранньозалізного часу та групове поховання з недовершеним трупопаленням на місці комарівської культури. Поховання знаходилось в підовальній ямі розмірами 2,35×1,05 м, глибиною 0,6 м від денної поверхні. В похованні зафіксовано відносно добре збережені залишки двох дорослих кістяків. Від першого кістяка збереглися фрагменти черепа і стегова кістка. Другий похований зберігся краще. Він лежав у скорченому положенні на правому боці з розворотом на спину, головою на південний захід (рис. 1, а)¹. У північній частині поховання знайдено дрібні фрагменти дитячих скелетів. Загалом, за визначенням

¹ Рисунок комарівського інвентаря виконав Сергій Лисенко.

Т. Слободян, у похованні знаходились рештки чотирьох індивідів: двох дорослих, один з яких ймовірно чоловічої статі віком від 20 до 30 років, один підліток (15–20 років) і одна дитина (2–5 роки). Біля кістяків знаходились чотири ліпні посудини: два тюльпаноподібні горщики, одна одноручна ваза з відбитою ще в давнину ручкою та одна дворучна ваза “ноїчного типу” з наліпними гудзиками над верхнім краєм ручок (рис. 1, б). Поверх та зі сторін похованих зафіксовано залишки недопаленого дерева. Залишки дерев’яних плах розміщувалися вздовж

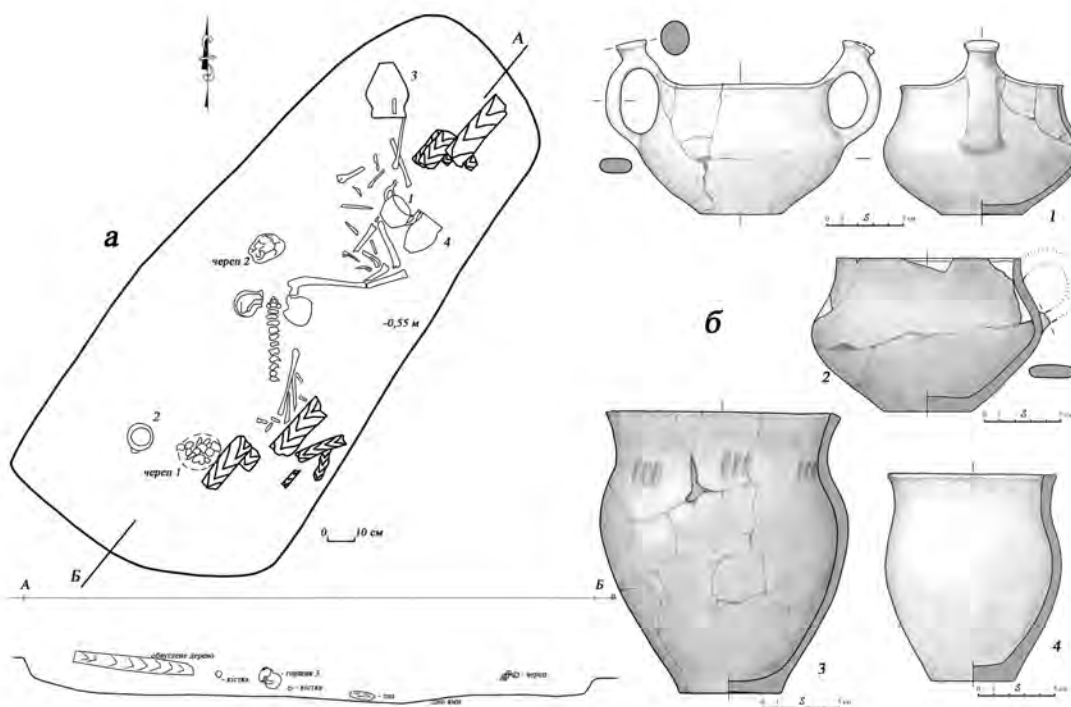

Рис. 1. Могилище Кордишів VIII, 2013 р. Курган № 1, план та інвентар поховання № 1
 Fig. 1. Kordyshiv VIII burial complex, 2013. Barrow № 1, plan and inventory from burial № 1

могильної ями.

У 2014 р. закладено 2 розкопи загальною площею 248 м². Розкоп № 1 закладено на місці минулорічної розвідкової траншеї. Зроблено перерізи підвищення та прирізки, але більше поховань не виявлено. В середній частині розкопу, під орним шаром, зафіксовано лінзоподібне заповнення потужністю до 0,4 м і довжиною 4,8 м, що являло похований ґрунт курганного насипу. Таким чином, встановлено, що у кургані № 1 було тільки одне групове захоронення комарівської культури, яке містилося у південно-східному секторі кургану. Діаметр кургану міг становити не менше 15 м. Висота курганного насипу на сьогодні збереглась лише на 0,6 м.

Розкоп № 2 закладено за 40 м на південний схід від південного кута траншеї № 1 розкопу 1 розміром 5×12 м зорієнтований довшою стороною по лінії північ–південь. Стратиграфія розкопу по всій площі була однаковою: 0–0,2 м – орний шар, 0,2–0,4 м – сірий передматериковий суглинок; 0,4 м і глибше – материк.

Перепад висот становив 0,2 м в сторону пониження у північному напрямі. В профілі квадрату А/4 зафіксовано лінзоподібне поглиблення гумусного шару шириною 2 м і товщиною 0,4 м, що може бути похованим ґрунтом курганного насипу. У розкопі виявлено 4 поховання культури шнурової кераміки (поховання № 1, 2, 7, 8), 3 поховання комарівської культури (поховання № 5, 6, 9) [Jagodynska, Ilczyszyn, 2015, s. 28] та 3 поховання давньоруського часу (поховання № 3, 4, 10) [Ягодинська, 2015, с. 174].

Поховання № 5 виявлено у квадраті Б/5 на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні. Кістяк лежав головою на південь із незначним відхиленням до заходу на спині. Положення лівої руки виправлене вздовж тіла, права рука, нижня частина кистяка зруйнована пізнішими захороненнями давньоруського часу. З південної сторони черепа лежав тюльпаноподібний горщик (рис. 2, 1). Горщик висотою 16 см з діаметром вінця 12,4 см та діаметром денця 62 см (рис. 2, 2). У тісті ліпного горщика присутні домішки дрібного шамоту та перепаленого кременю.

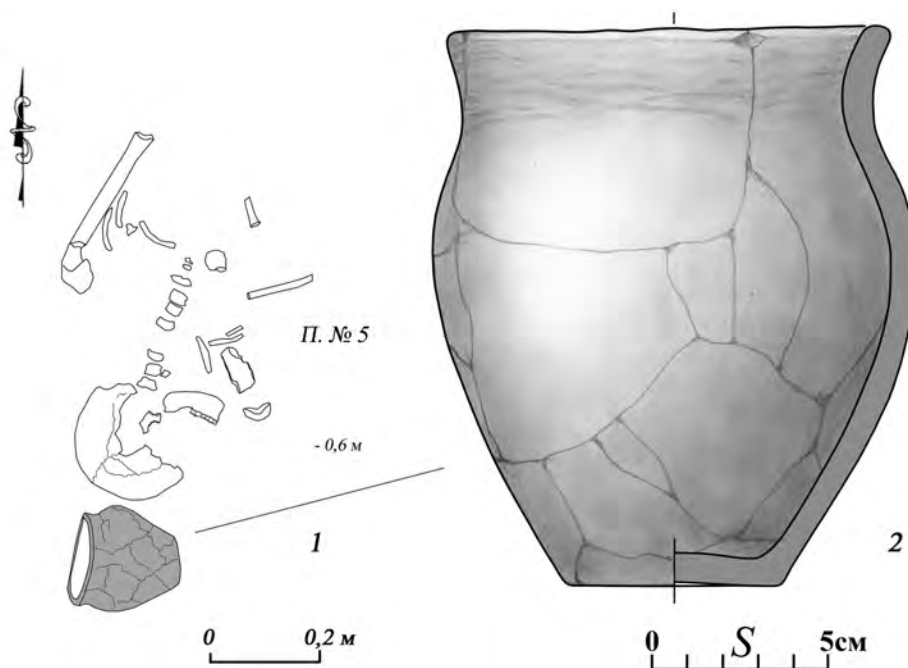

Рис. 2. Могилище Кордишів VIII, 2014 р. Курган № 2, план та інвентар поховання № 5
 Fig. 2. Kordyshiv VIII burial complex, 2014. Barrow № 2, plan and inventory from burial № 5

Поховання № 6 (кістниця) виявлено у квадраті Б/5 на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні, за 2 м на північний схід від попереднього. Поховання дуже сильно пошкоджено і більш нагадувало кістницю. Залишки черепної коробки знаходились у північно-східному напрямку від основного скупчення кісток. Із західної сторони кістниці фіксувався розвал вази і мініатюрний горщик (рис. 3). Ваза була дворучною із виступами-перлами у верхній частині ручок, у місці їх кріплення до вінця, т.зв. “ноїчного” типу. Посудина по верхній частині опуклого бочка прикрашена рядом широких вертикальних канелюр, між якими по середині був нанесений вертикальний одиничний наліп. Перехід вінця до бочка виділений горизонтальною заглибленою лінією. Висота вази становить 14 см, з вушками – 15,8 см. Діаметр вінця 18 см, дна 6,8 см (рис. 3, 3). Поверхня вази ретельно заглажена, місцями пролощена, у тісті, окрім перепаленого кременю, присутній і шамот. Мініатюрний горщик тюльпаноподібної форми дещо асиметричний, висотою 7,1/7,5 см з діаметром вінця 5,8/6,2 см, дна – 2,7/2,8 см (рис. 3, 2). Має добрий випал із заглаженою поверхнею. У тісті горщика в основному присутні домішки шамоту. Перепалений кремій фіксувався подекуди як окремі вклучення.

Поховання № 9 виявлено у квадраті В/5 на глибині 0,5 м від рівня денної поверхні, у 1,5 м на захід від поховання № 5. Поховання було сильноскорченим на лівому боці і зорієнтовано головою на південний схід. Верхні кінцівки були зігнуті у ліктях і направлені до голови. В районі лівого колінного суглобу виявлено мушлю річкового (прісноводного) молюска “Котушка рогова” (лат. *Planorbis corneus* (Linnaeus, 1758) (рис. 4).

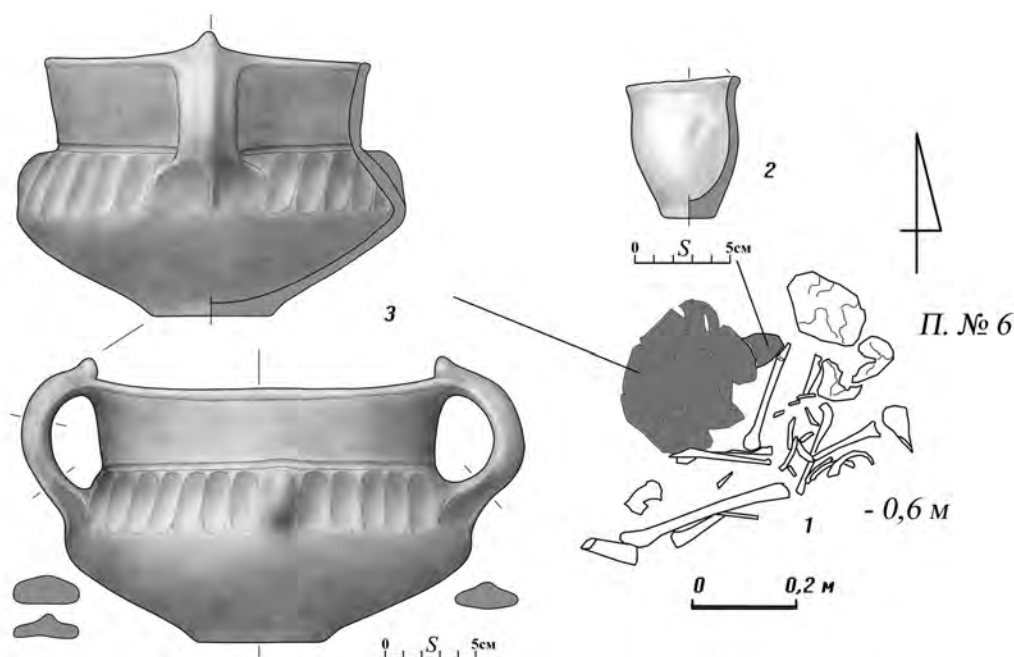

Рис. 3. Могильник Кордишів VIII, 2014 р. Курган № 2, план та інвентар поховання № 6
 Fig. 3. Kordyshiv VIII burial complex, 2014. Barrow № 2, plan and inventory from burial № 6

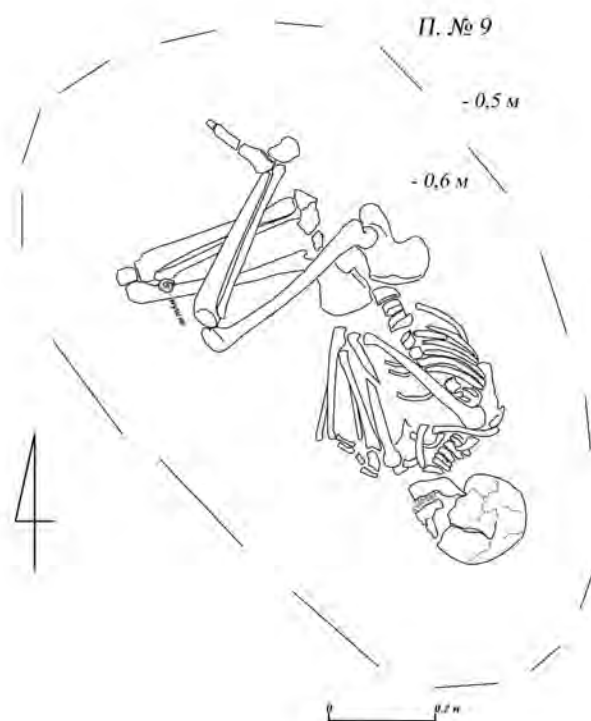

Рис. 4. Могильник Кордишів VIII, 2014 р. Курган № 2, план та інвентар поховання № 9
 Fig. 4. Kordyshiv VIII burial complex, 2014. Barrow № 2, plan and inventory from burial № 9

Наймовіріне курган № 2 був споруджений в період ранньої бронзи носіями культури шнурової кераміки та використаний у комарівський час, коли здійснено по центру насипу три захоронення.

У 2015 р., 20 м на південь від минулорічного розкопу був закладений розкоп на ледь помітному підвищенні, на поверхні якого виявлено трубчасті кістки та фрагменти черепа. Кістки були витягнуті свіжою оранкою із поховань. Розкоп закладено розміром 20×20 м і зорієнтовано по сторонам світу. У розкопі загалом виявлено 9 поховань. Поховання № 1, 4, 7, 9 належали комарівській культурі, а поховання № 2, 3, 5, 6 та 8 були давньоруського часу XII–XIII ст. [Ягодінська, Ільчишин, 2015, с. 5].

В центральній частині розкопу, на межі квадратів 6-7/Е-Ж, одразу ж під орним шаром зафіксовано поховання № 1. Воно складалося із двох кістяків (рис. 5, фото 14). Кістяк № 1 розміщувався у напівскорченому положенні з розворотом тулуба на спину, головою на північ. Права рука зігнута у лікті під прямим кутом та лежала на животі, ліва ж, випрямлена. На грудях скелета лежала велика цвяхоподібна бронзова шпилька, вістря якої

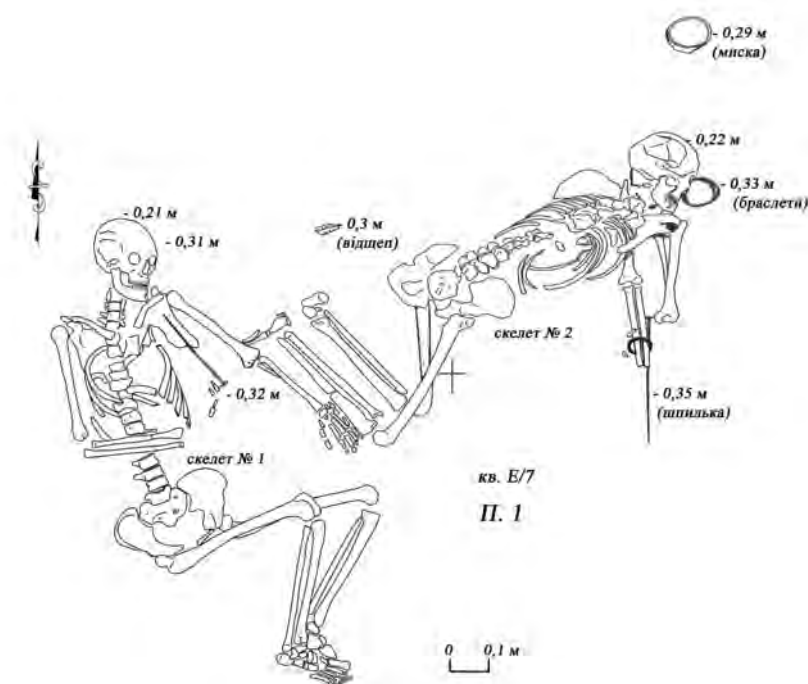

Рис. 5. Могилище Кордишів VIII, 2015 р. Курган № 3, план поховання № 1
 Fig. 5. Kordyshiv VIII burial complex, 2015. Barrow № 3, plan of burial № 1

направлене паралельно до плечової кістки лівої руки в сторону лиця (рис. 5; фото 14). Довжина шпильки становить 26,6 см з діаметром “шапки” 2,8 см, в якій з однієї сторони просвердлений отвір, очевидно, для підв’язування. Стержень шпильки товщиною до 0,4 см та округлий в перетині, тільки у верхній частині чотирихотгранний та прокручений навколо осі (рис. 6, 6; фото 16, 1). Зі східної сторони кістяка лежав скелет № 2 в такому ж положенні головою на схід із розворотом тулуба на живіт. Ліва рука скелета була у випростаному положенні, а права зігнута у лікті і кистю заходила під грудну клітку (рис. 5; фото 14; 15, 1). На зап’ястках обох рук були надіті бронзові спіральні браслети, виготовлені із тонкого овального в січенні дроту товщиною 0,2–0,3 см діаметром 6 см. На правій руці браслет у 3,5 обороти (рис. 6, 5; фото 16, 6), а на лівій руці браслет був в 4,5 обороти (рис. 6, 4; фото 16, 7). Вздовж лівої руки лежала велика цвяхоподібна шпилька довжиною 39,4 см з діаметром “шапки” 3,5 см. У “шапці” зроблено два овальних отвора один біля одного, як і в попередній шпильці, з внутрішньої частини якої зберігся шов від лиття. Стержень круглий в перетині діаметром від 0,3 до 0,6 см (рис. 6, 7; фото 16, 1). На шийі скелета зафіксовано бронзову гривну, виготовлену із прокованого круглого дроту товщиною 0,2–0,3 см та спіральними щитками в 5 оборотів з діаметром 2,7 см, які були на кінцях виробу і закручені в протилежні сторони (рис. 6, 3; фото 15, 1). Гривна одіта таким чином, що щитки розміщувалися із передньої (лицевої) частини скелета, в процесі розбирання якого вдалося встановити, що з лівої сторони щиток був опущений донизу, а, відповідно, правий кінець був випущений вгору (фото 15, 3). Біля лицевої частини черепа, у якості підношення, лежала пара масивних бронзових плечових (?) браслетів зі спіральними щитками (рис. 5; фото 14, фото 15, 1–2). Зверху лежав трохи більший браслет по розміру діаметром 9–9,2 см з діаметром щитків 1,8 см. В перетині браслет круглий, діаметром 0,4–0,6 см. (рис. 6, 1; фото 16, 3). Нижній браслет аналогічного типу діаметром 8,4/8,8 см, з діаметром щитків 1,5 см (рис. 6, 2; фото 16, 4). Між браслетами зафіксовано тлін органічної речовини коричневого кольору, можливо, від шкіряного мішечка, в якому знаходились браслети. Цікавим є той факт, що виявлена пара браслетів є віддзеркаленими відносно один до одного. З північної сторони черепа стояла маленька ліпна миска з діаметром вінця 11 см та висотою 6,3 см (рис. 6, 8). Посудина доброго випалу з ретельно заглаженою поверхню, в тісті якої, окрім домішок

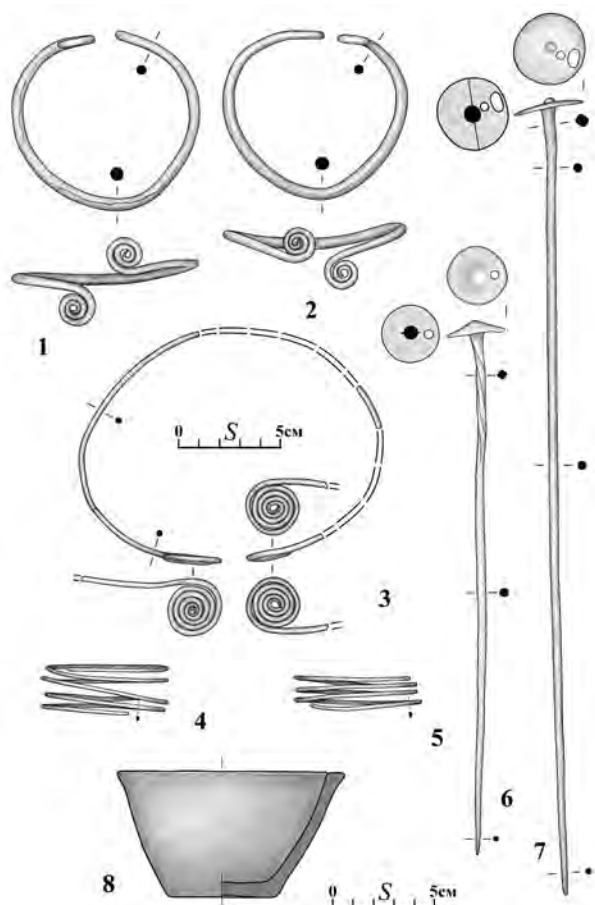

Рис. 6. Могилище Кордишів VIII, 2015 р. Курган № 3, інвентар поховання № 1 (1-7 – бронзові прикраси, 8 – ліпна миска)

Fig. 6. Kordyshiv VIII burial complex, 2015. Barrow № 3, inventory from burial № 1 (1-7 – bronze decorations, 8 – molded bowl)

перетині, з потовщеною голівкою, у середині якої присутній поздовжній отвір (від лиття) та з чотирма шишкоподібними виступами – т.зв. “протуберанцями”. Товщина голівки 0,6 см, стержня до 0,4 см (рис. 7, 1). Північний кістяк лежав на лівому боці у аналогічному, скорченому положенні, нижні кінцівки якого лежали поверх нижніх кінцівок попереднього скелета, що може вказувати на домінуюче соціальне положення. Окрім цього, верхня частина скелету (північного) мала сліди повторного (пізнішого) втручання в могилу. Тазові кістки, грудна клітка і хребет були в дещо розкиданому положенні. Тільки залишки черепа та нижні кінцівки збереглись у первісному положенні. Обоє скелетів об’єднує положення лицем на одну, східну, сторону. Окрім цього, у південній частині могильної ями, вище на 20 см від рівня залягання основних кістяків, в шарі ґрунту заповнення, лежав таз та стегнова кістка ще від іншого скелету, можливо, від зруйнованого ранішого поховання (рис. 7).

У 3 м на південь від попереднього поховання зафіксовано поховання № 7. Як і в попередньому, могильна яма чітко виділялася сіро-гумусованим заповненням на фоні світло-коричневих суглинків. Була овальної форми розміром 2,9×1,6 м та орієнтована по лінії північ-південь довшою стороною з незначним відхиленням на південь. В перетині яма лінзоподібної форми із прямим дном та похилими стінками, глибиною до 0,2 м від рівня фіксації. Посередині ями, по лінії північній схід-південний захід було два кістяки у скорченому положенні. Положення кістяків аналогічне до попереднього поховання. Південніший лежав на правому

товченого перепаленого кременю, ще присутня органіка – половина й зерна злакових (?). Між скелетами у заповненні поховання виявлено крем’яну пластину, покриту блідою патиною, яка ймовірно попала у засипку із культурного шару стоянки фінального палеоліту-мезоліту, що тут розташована. Контури поховальної ями зафіксувати не вдалося, оскільки поховання здійснено, мабуть, на рівні стародавньої поверхні, або ж у неглибокій ямці. Але враховуючи розміри та розміщення скелетів і інвентарю, яма могла бути не менша, ніж 1,8×1,5 м, і орієнтованою довшою стороною по лінії північній схід – південний захід (рис. 5; фото 14).

У 8 м на північній схід від поховання № 1, у квадраті Б/5, на глибині 0,5-0,55 м від рівня денної поверхні зафіксовано контури ями поховання № 4. Яма чітко виділялася сіро-гумусованим заповненням на фоні світлокоричневих суглинків. Вона овальної форми розміром 3,0×1,8 м та орієнтована по лінії північ-південь довшою стороною. В перетині яма лінзоподібної форми із дещо прямим дном, глибиною до 0,2 м від рівня фіксації. По середині ями, по лінії північ-південь було два кістяка у скорченому положенні. Найкраще збережений кістяк (південний) лежав на правому боці із сильно зігнутими руками, піднесеними до лица. Біля рук із східної сторони лежала маленька бронзова шпилька вістрям до лица (рис. 7).

Шпилька довжиною 11,2 см, кругла в

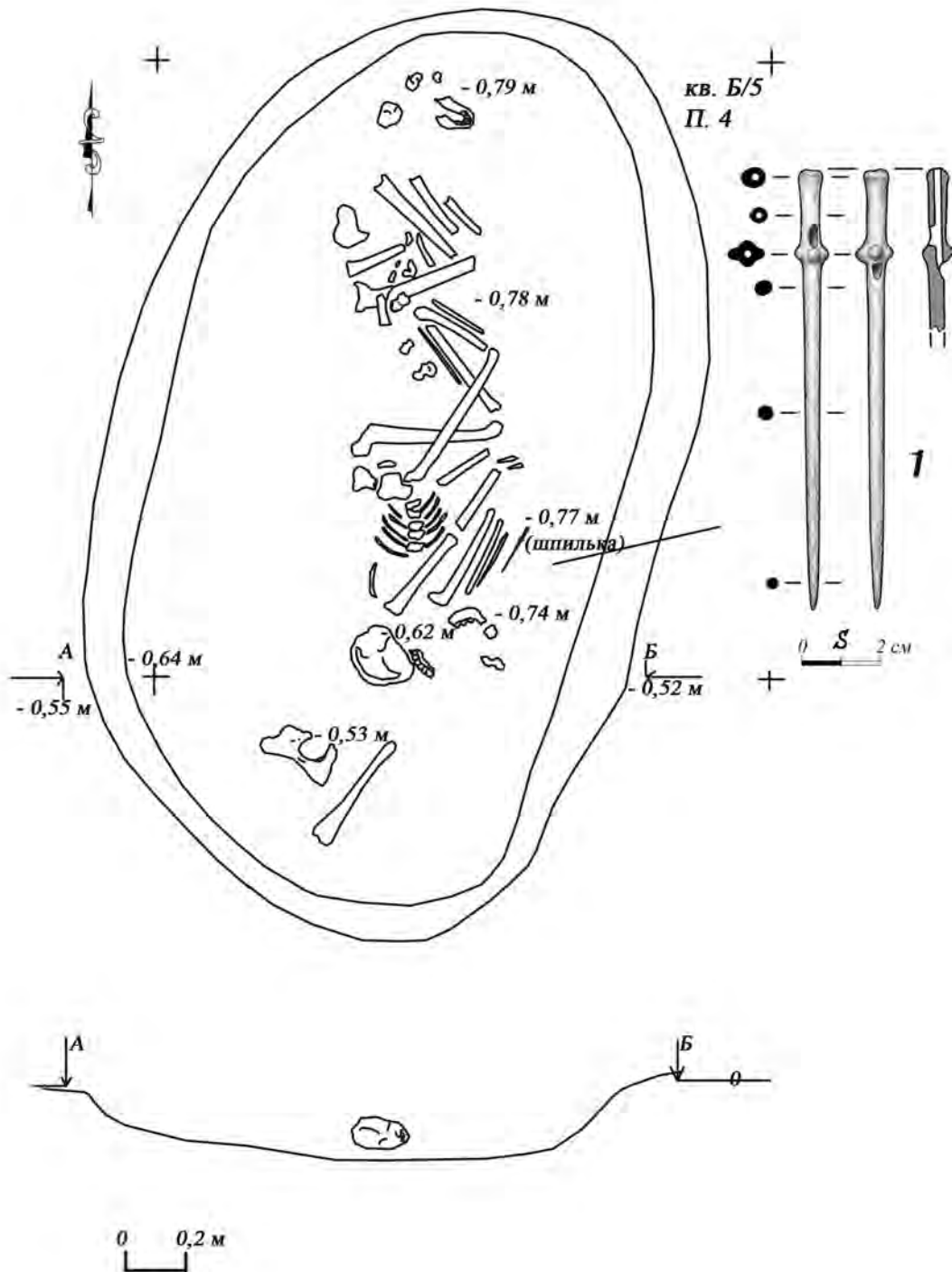

Рис. 7. Могильник Кордишів VIII, 2015 р. Курган № 3, план та інвентар поховання № 4 (1-7 – бронзова шпилька)

Fig. 7. Kordyshiv VIII burial complex, 2015. Barrow № 3, plan and inventory from burial № 4 (1-7 – bronze hairpin)

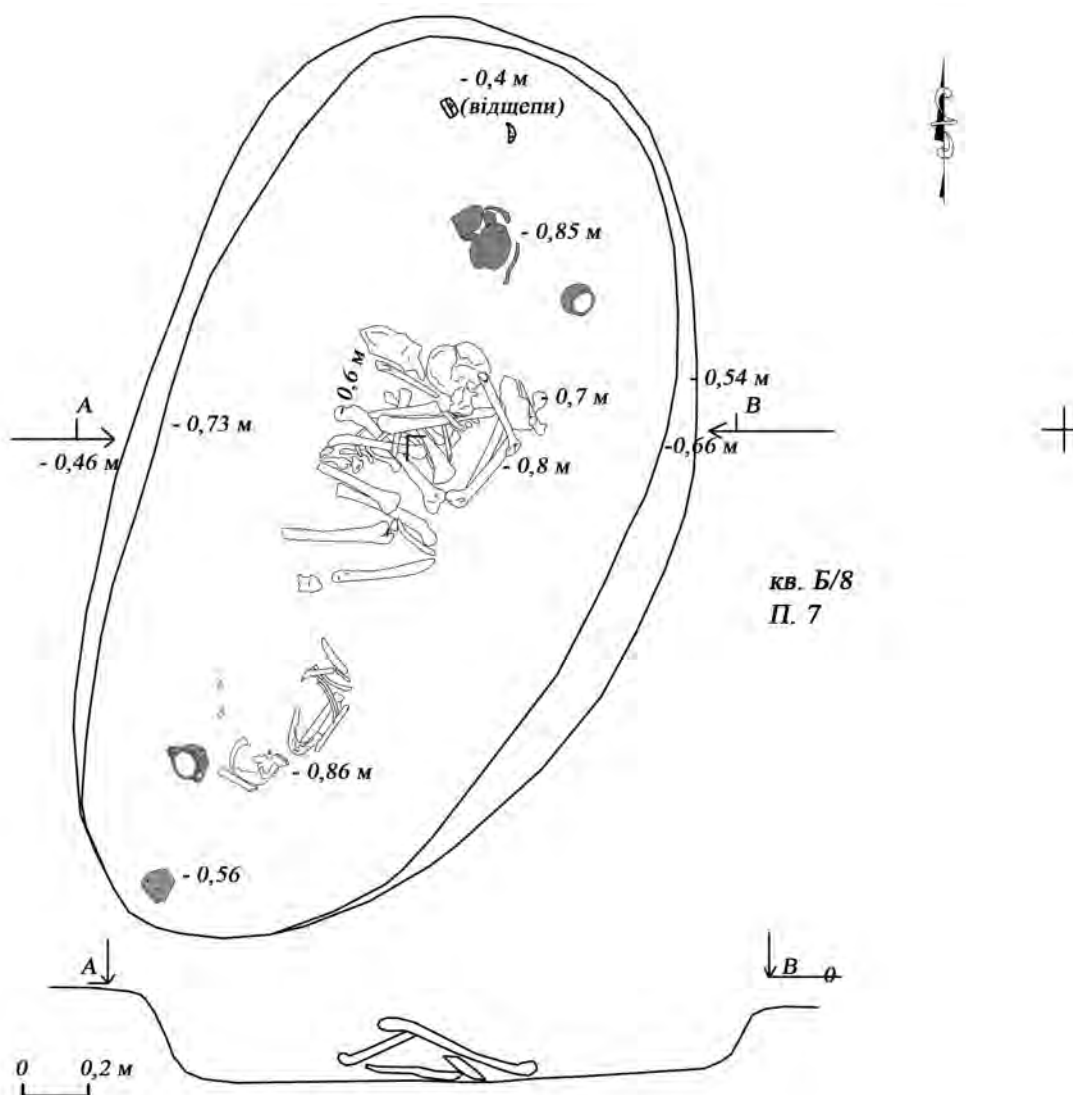

Рис. 8. Могилище Кордишів VIII, 2015 р. Курган № 3, план поховання № 7

Fig. 8. Kordyshiv VIII burial complex, 2015. Barrow № 3, plan of burial № 7

боці головою на південь, а північний на лівому боці головою на північ і обидва лицем до сходу. Як і в попередньому випадку, рештки північного кістяка були потревожені в пізніший час (рис. 8). У південній частині ями біля черепа південного кістяка стояла двовуха ваза з "фігурними" ручками. Посудина висотою 9,5 см, ручки підносились на висоту 3 см над площиною вінця. Діаметр вінця становить 10,5 см. На опуклому бочку із двох сторін орнаментована трьома вертикальними валикоподібними наліпами. Ваза плямистого випалу із ретельно заглаженою поверхнею, у тісті якої присутні домішки дуже дрібного, можливо, навіть й просіяного, перепаленого кременю (рис. 9, 4). Неподалік вази лежав на боці маленький опуклобокий горщик із наліпними чотирма псевдовушками, які симетрично розміщені у верхній частині бочка із чотирьох сторін (рис. 9, 2). Горщик доброго, плямистого випалу, висотою 9 см з діаметром вінця 8,6 см. Максимальна опуклість бочка становить 10 см. У тісті посудини наявні домішки грубо-товченого перепаленого кременю.

У північній частині ями зафіксовано розвал двовухої вази і тюльпаноподібного горщика та цілий орнаментований кубок. Горщик тюльпаноподібної форми із косозрізаним назовні вінцями діаметром 11,7 см і вистою 15,7 см. На переході від вінця до бочка горщик

орнаментований заглибленою горизонтальною лінією (рис. 9, 3). У тісті посудини присутні домішки дрібного перепаленого кременю. Двовуха ваза дещо асиметричної форми висотою 8 см з піднятими ручками, з заглаженою поверхнею. Діаметр вінець 12 см, у тісті – домішки дрібномеленого перепаленого кременю. Кубок приземкуватий із звуженою придонною частиною, з маленьким денцем, яке злегка увігнуте в середину. Висота кубка 9 см з діаметром вінця 7,5 см. Площина бочка посудини симетрично по дві сторони композиційно орнаментована. Одна пара симетричного орнаменту складена із двох сторін наліпними аркоподібними валиками, у верхній частині яких присутні невеликі “рогаті” виступи, зверху і знизу яких зроблені наскрізні отвори. З іншого боку симетричний орнамент виконаний вертикальними наліпними валиками, від яких ідуть прокреслені лінії. З однієї сторони вони формують ялинковий орнамент, а з іншої – прокреслені в одному напрямку (рис. 9, 1). Неповдалі посудин, у заповненні поховання, виявлено два крем’яних відщепи. На одному із них одна сторона відщепи носила сліди шліфування, що дає змогу віднести його до знаряддя, можливо, орнаментера. Цікавим є той факт, що ширина робочого краю крем’яного виробу відповідає ширині прокреслених ліній на кубку цього ж поховання, що дорівнює 2 мм. Можливо, що хтось із захоронених осіб цього поховання був пов’язаний із керамічним виробництвом. Ймовірніше, це північний індивід, біля якого знаходився і кубок, й орнаментер.

В 1 м на північний захід від поховання № 4 на глибині 0,45 м від рівня денної поверхні, у кв. В/4 зафіксовано могильну яму – поховання № 9. Яма овальної форми розміром 3,1×1,9 м та орієнтована по лінії північний схід–південний захід довшою стороною. В перетині лінзоподібної форми із прямим дном та похилими стінками, глибиною до 0,3 м від рівня фіксації. Посередині ями, по лінії північний схід–південний захід було два кістяка у скорченому положенні. Положення кістяків аналогічне до попереднього поховання. Південніший лежав на правому боці головою на південь, а північний – на лівому боці головою на північ і обидва лицем до сходу (рис. 10). У північній частині ями біля черепа північного кістяка був розвал двовухої вази, тюльпаноподібного горщика та цілий орнаментований кубок. Кубок біконічної

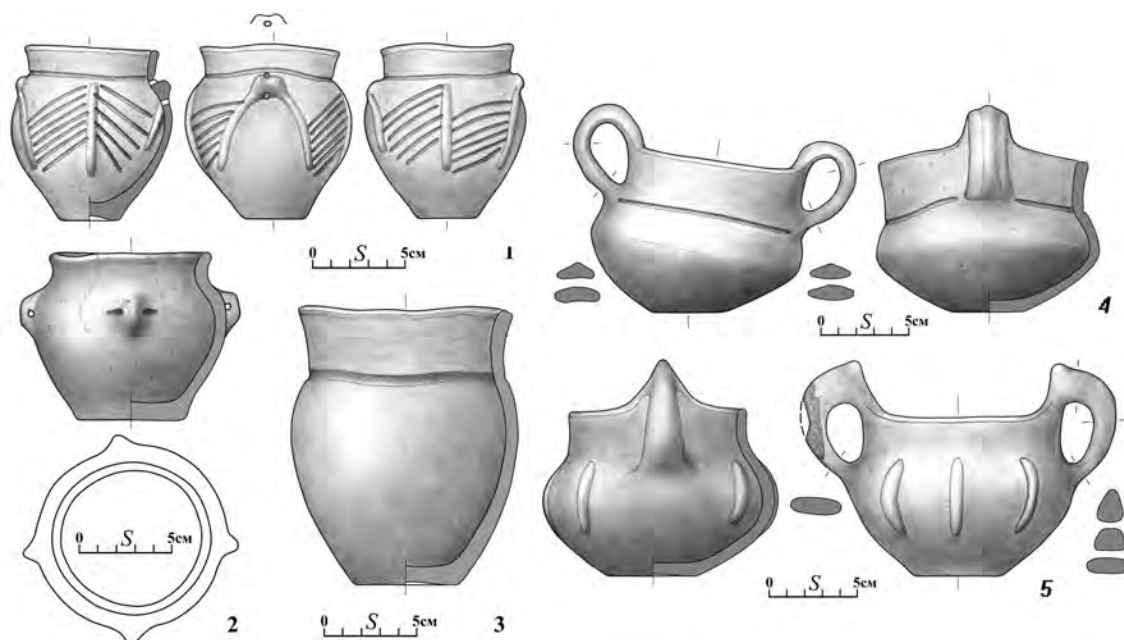

Рис. 9. Могильник Кордишів VIII, 2015 р. Курган № 3, інвентар поховання № 7 (1–5 – ліпна кераміка)

Fig. 9. Kordyshiv VIII burial complex, 2015. Barrow № 3, inventory from burial № 7 (1–5 – molded ceramic ware)

форми висотою 5 см з діаметром вінця 5,5 см, бочка – 6 см. Із чотирьох сторін орнаментований симетричними шишкоподібними виступами, між якими нанесено по три заглиблені косі лінії (рис. 11, 3). Поверхня кубка ретельно заглажена, у тісті присутні домішки дрібномеленого перепаленого кременю. Горщик тюльпаноподібної форми висотою 13,5 см, з діаметром вінця

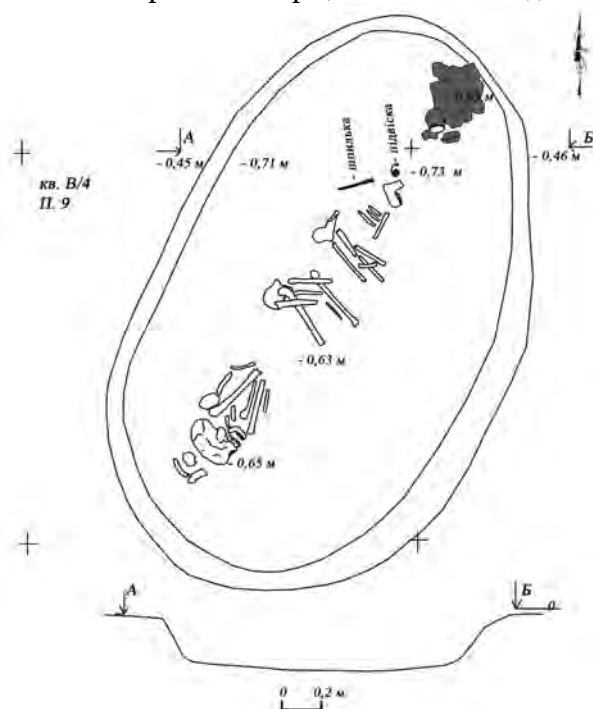

Рис. 10. Могильник Кордишів VIII, 2015 р. Курган № 3, план поховання № 9

Fig. 10. Kordyshiv VIII burial complex, 2015. Barrow № 3, plan of burial № 9

11 см. У тісті горщика присутні домішки груботовченого перепаленого кременю та піску (рис. 11, 4). Дворучна ваза із широкими ручками, виділеним гребенем по зовнішній стороні, який закінчується шишкоподібним виступом у місці кріплення до вінця. Діаметр вінця вази становить 14,4 см, висота посудини 12,5 см. Ручки підносяться на 2 см над площиною вінця. По бочку ваза орнаментована із двох сторін п'ятьма вертикальними валикоподібними наліпами. Один прямий по середині і по два косих від нього з двох сторін (рис. 11, 5). Поверхня чаші ретельно заглажена, у тісті присутні незначні домішки шамоту та зовсім трішки добавки мілкого (просіяного?) перепаленого кременю. В районі черепа північного кістяка, біля нижньої щелепи, виявлено маленьку бронзову підвіску зі спіральним щитком. Щиток утворений із тонкого дроту, скрученого у 6,5 обертів, діаметром 1,6 см. Другий кінець дроту у верхній частині в 1,5 оберти утворював горизонтальну

спіраль – кріплення (рис. 11, 2). В районі плеча північного кістяка лежала масивна бронзова шпилька із грибоподібною шапкою. Шпилька довжиною 15,8 см, діаметр шапки становить 1,3–1,4 см. Стержень круглий в січенні, у верхній частині діаметром 0,6 см. Верхня частина, 1/3 висоти шпильки, орнаментована із 5 пар по 7, 6, 5, 5, 7 горизонтальних гравірованих ліній, між двома нижніми парами яких присутній маленький наскрізний отвір (рис. 11, 1).

Таким чином, курган № 3 складався із центрального поховання № 1, яке було дещо зміщене відносно центру кургану на південний захід, та ще трьох пізніших впускних поховань, які знаходилися у східній частині кургану, в його полі. Діаметр кургану міг становити близько 20 м. Про висоту кургану, на жаль, сказати нічого не зможемо, оскільки насип був повністю знівельований оранкою.

Як бачимо, поховальний обряд на могильнику представлений інгумаційними захороненнями, парними та одиночними. Також тут наявний обряд трупоспалення на місці. В цьому випадку групова неповна кремація. Аналогічна кремація на місці із залишками дерев'яної конструкції досліджена у 2012 р. С. Лисенком та П. Макаровичем на курганному могильнику комарівської культури в Буківні, курган № 2, об'єкт 3, де збереглися рештки кістяка у скорченій позі. На відміну від Кордишівського поховання, Буківнянська конструкція орієнтована по лінії схід–захід довшою стороною [Лисенко та ін., 2015, с. 64, рис. 12].

Найбільше привертає увагу центральне поховання (№ 1) з кургану № 3, яке складалося із двох скелетів з пишним інвентарем з бронзових прикрас. Подібний набір прикрас, шийна гривна і дві пари браслетів походять з поховання № 1 кургану II в с. Івання з розкопок І. Свешнікова 1966 р. [Свешніков, 1968, с. 163, рис. 4, 11–13, 16, 17]. В цьому ж кургані в по-

хованні № 5 знайдено теж шийну гривну зі спіральними щитками, яка як і попередня, виготовлена із дроту, та пару спіральних дротяних браслетів [Свешніков, 1968, рис. 4, 3–5]. Прикраси з кургану в Іванні є практично ідентичними до Кордишівських. Привертає увагу те, що в цьому ж кургані в Іванні виявлено, як і в кургані № 3 в Кордишеві, шпильку “ноїчного” типу з чотирма протуберанцями та повздовжнім отвором в голівці (поховання № 4, рис. 7, 1) та кубок із аркоподібним валиковим орнаментом (поховання № 7, рис. 9, 1). Аналогічний кубок виявлено на тшинецькому могильнику в Малополовецькому на Фастівщині в похованні № 83 у дерев’яному зрубі. На думку С. Лисенка, поховання в дерев’яному зрубі не є характерним для Середнього Подніпров’я, типовіше для Гордіївки та Івання. Автор досліджень відносить поховання у дерев’яному зрубі до горизонту елітних поховань Малополовецького могильника та датує періодом МП-III (1500–1400 BC) [Лысенко, 2002, с. 153], тоді як І. Свешніков, спираючись на дані радіовуглецевого аналізу, датував поховання з Івання на XIII ст. до н.е. та синхронізував його із ранніми пам’ятками культури Ноуа на Західному Поділлі [Свешніков, 1968, с. 167].

Рис. 11. Могильник Кордишів VIII, 2015 р. Курган № 3, інвентар поховання № 9 (1, 2 – бронзові прикраси, 3–5 – ліпна кераміка)

Fig. 11. Kordyshiv VIII burial complex, 2015. Barrow № 3, inventory from burial № 9 (1, 2 – bronze decorations, 3–5 – molded ceramic ware)

аналогічно, як і Кордишівські вази. З цього ж могильника в Острівці походить низка цікавих посудин із двома, трьома і чотирма проколеними псевдовушками на бочку [Балагурі, 1961, с. 150; рис. 6–9]. Аналогічна посудинка виявлена в похованні 7 кургану № 3 в Кордишеві (рис. 9, 2).

Другою за чисельністю групою посудин з поховань в Кордишеві є класичні тюльпаноподібні стрункі горщики (рис. 1, 3, 4; 2, 2, 3, 2; 9, 3; 11, 4). В двох випадках на горщиках

Про “ноїчний” елемент Кордишівського могильника, в першу чергу, свідчить велика кількість двовухих ваз, т.зв. “ноїчного типу”. Кордишівські поховання, мабуть, єдині, які дають таку кількість ваз, 6 посудин на 8 поховань². У двох випадках по дві вази в похованні (курган № 1, поховання 1; курган № 3, поховання 7). Такий тип посуду також є домінуючим на могильнику культури Ноуа в Острівці. Згідно з зауваженнями Е. Балагурі, більшість посудин не орнаментовані, але деякі прикрашені косими канелюрами побочку, заглибленими лініями та ребристими ручками із наліпками [Балагурі, 1961, с. 150–151; рис. 4] анало-

² Окрім могильника в Звенигороді з досліджень І. Свешнікова 1953–55 рр., які він відніс до комарівської культури [Swesznikow, 1966, s. 55]. На думку Л. Крушельницької, Звенигородські поховання є змішаним комплексом двох культур – Ноуа та комарівської [Крушельницька, 1985, с. 25].

присутні елементи орнаменту. В першому випадку горщик з поховання 1 кургану № 1 орнаментований симетричними парами потрійних косих канелюр (рис. 1, 3), який практично ідентичний до горщика з ранньовисоцького поховання, виявленого біля Гинович на Бережанщині з охоронних досліджень ДП ОАСУ “Подільська археологія” 2008 р. (матеріали з досліджень поки що неопубліковані). В другому випадку на горщик з поховання 7 кургану № 3 по шийці орнаментований горизонтально заглибленою лінією (рис. 9, 3). Слід відмітити, що вінця саме цих горщиків та другого горщика з поховання 1 кургану № 1 мають характерні комарівсько-тшинецькі риси – потовщені на краю та окантовані, в той час як в інших тюльпаноподібних горщиках ці риси маловиражені або взагалі відсутні. Це може лише вказувати на деградацію керамічних традицій комарівсько-тшинецького культурного кола на пізньому етапі існування, можливо, під впливом інших культурних елементів, в нашому випадку культури Ноуа.

Не типовим для комарівської культури є поховання 5 кургану № 2. Судячи із збереженої частини, бачимо³, що скелет розміщувався у випростованому положенні на спині чітко головою на південь, біля голови якого лежав приземкуватий тюльпаноподібний горщик (рис. 2). Розташування кістяка та інвентар дуже нагадує ранньовисоцькі поховання Петриківського могильника [Бандрівський, 2002, с. 90 рис. 32; фото 86]. Скоріш за все, це поховання може відповідати фінальному етапу комарівської культури на цій території.

З кургану № 3 серед групи впускних поховань (4, 7, 9) розташування скелетів було теж чітко по лінії північ–південь. Всі поховання здійснені в аналогічній позі “валета”, чи радше в позиції “антитези”. Такий тип захоронень покійників на думку М. Бандрівського, був характерним для заможних і родових общинників наприкінці середнього і на початку пізнього періодів епохи бронзи в межиріччі верхів’їв Збруча, Горині та Західного Бугу [Бандрівський, 2006, с. 83]. Це твердження цілком відображає елітний характер поховань цілого кургану. Із вищеперелічених впускних поховань цього кургану найпізнішим є впускне поховання № 9. Датувальним предметом є виявлена спіральна підвіска типу “червоногородка” (рис. 11, 2), яку датовано згідно з аналогіями до скарбу бронзових предметів з Червоногородки XIII ст. до н.е. [Лысенко С.С., Лысенко С.Д., 2015]. Ця дата загалом відповідає виявленому біконічному кубку у похованні із шишкоподібними виступами на бочку (рис. 11, 3). Характерною рисою цілого керамічного комплексу з цього поховання є те, що у тісті посудин відсутні домішки перепаленого кременю. Натомість в них наявні домішки шамоту та піску, що ще раз, як вже відмічалось, є підтвердженням пізньої ознаки для керамічного комплексу комарівської культури.

Таким чином, поховання з комарівського горизонту багат шарового могильника Кордишів VIII являють собою симбіоз двох культур – Ноуа та комарівської, що яскраво відобразилося у поховальному обряді та в інвентарі. В підтвердження цього є і антропологічний аналіз центрального поховання 1 кургану № 3, проведений О. Козак, згідно з яким поховання належало двом жінкам різних антропологічних типів, дієтою та родом занять, які явно народились та вирости на різних, далеких територіях⁴. Кордишівський могильник доповнює джерельну базу матеріалів пізньокомарівських матеріалів та елементів культури Ноуа на межі Волині і Поділля. Окрім цього, деякі риси поховального обряду та керамічних традицій, які вдалось прослідкувати на досліджуваному могильнику, що склались в результаті етнокультурного симбіозу, додатково надають ключові відповіді щодо появи ранньовисоцьких комплексів на цій території.

³ Шкода, що поховання вціліло лише на половину, район нижніх кінцівок був зруйнований пізнішим похованням давньоруського часу XII–XIII ст.

⁴ Автор статті висловлює вдячність Олександрі Козак за надані результати антропологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Балагурі Е.А. (1961). Могильник культури Ноа на Станіславщині // *Археологія*. – Т. 13. – С. 145–154.

Бандрівський М.С. (2002). Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. – Львів. – 282 с.

Бандрівський М.С. (2006). Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи // *МДАПВ*. – Вип. 10. – С. 72–91.

Крушельницька Л.І. (1985). Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної та Центральної Європи. – К. – 161 с.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. (2002). Погребение в срубе третьего горизонта Малополовецкого могильника // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья*. V тыс. до н.э. – V в. н.э.: материалы III Международ. конф., Тирасполь, 5–8 ноября 2002 г. – Тирасполь. – С. 151–154.

Лысенко С.Д., Шеляревський Є.І., Разумов С.М., Макарович П.К. (2015). Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна // *Археологія*. – № 3. – С. 58–78.

Лысенко С.С., Лысенко С.Д. (2015). Новый клад комаровской культуры на Киевщине // *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. – Одесса (в друці).

Свешников И.К. (1968). Ботые погребения комаровской культуры у с.Иванья Ровенской области // *СА*. – № 2. – С. 159–168.

Теодорович М.І. (1893). Историко-статистичний опис церков і парафій Волинської епархії. – Почаїв: Друк Почаевской лаври. – Т. 3. – С. 332–333.

Ягодинська М.О. (2015). Дослідження могильника біля с. Кордишів Шумського району Тернопільської області // *Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження І.К. Свешнікова*. – Рівне. – Вип. XIII. – Ч. 1. – С. 174–175.

Ягодинська М., Ільчишин В. (2015). Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на пам'ятках археології Кордишів I та Кордишів VIII біля с. Кордишів Шумського району Тернопільської області та розвідки в Шумському районі (рукопис). – Тернопіль, 2015. – 205 с.

Jagodynska M., Ilczyszyn W. (2015). Badania archeologiczne poblizu wsi Kordyszow, rej. Szumsk, obw. ternopolski, w 2014 roku // *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014: streszczenia referatów XXXI konferencji*. – Lublin. – S. 28.

Swiesznirow S. (1967). Kultura komarowska // *Archeologia Polski*. – Т. 12. – S. 77.

REFERENCES

Balahuri, E.A. (1961). Mohylnyk kultury Noa na Stanislavshchyni. *Arkheolohiia*, 13, 145–154 (in Ukrainian).

Bandrivskyyi, M.S. (2002). *Mohylnyk v Petrykovi bilia Ternopolia v konteksti pokhvalnoho obriadu vysotskoi kultury*. Lviv, 282 pp. (in Ukrainian).

Bandrivskyyi, M.S. (2006). Problemy etno-kulturnoi atrybutsii pamiatok na Pivnichno-Zakhidnomu Podilli, Volynskii vysochyni i prylyhlomu Polissi naprykintsi serednoho i piznomu periodakh epokhy bronzy. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 10, 72–91 (in Ukrainian).

Krushelnytska, L.I. (1985). *Vzaiemozviazky naselelnia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy*. Kyiv, 161 pp. (in Ukrainian).

Lysenko, S.D., & Lysenko, S.S. (2002). Pogrebenie v sрубе tretego gorizonta Malopoloveckogo mogilnika. *Drevnejshie obshhnosti zemledelcev i skotovodov Severnogo Prichernomor'ya*. V tys. do n.e. – V v. n.e. *Materialy III Mezhdunarod. konf., Tiraspol, 5–8 noyabrya 2002 g.* Tiraspol, 151–154 (in Russian).

Lysenko, S.D., Sheliarevskyyi Ye.I., Razumov S.M., & Makarowicz P.K. (2015). Kurhannyi mohylnyk komarivskoi kultury bilia s. Bukivna. *Arkheolohiia*, 3, 58–78 (in Ukrainian).

Lysenko, S.S., & Lysenko, S.D. (2015). Novyj klad komarovskoj kultury na Kievshhine. *Materialy po archeologii Severnogo Prichernomor'ja*. Odessa (in print) (in Russian).

Sveshnikov, I.K. (1968). Botye pogrebeniya komarovskoj kultury u s. Ivanya Rovenskoj oblasti. *Sovetskaya arheologiya*, 2, 159–168 (in Russian).

Teodorovych, M.I. (1893). *Istoryko-statystychnyi opys tserkov i parafii Volynskoi yeprakhii*, 3. Pochaiv: Druk Pochaievskoi lavry, 332–333 (in Ukrainian).

Yahodynska, M.O. (2015). Doslidzhennia mohylnyka bilia s. Kordyshiv Shumskoho raionu Ternopilskoi oblasti // *Materialy naukovoï konferentsii prysviachenoï 100-richchiiu vid dnia narodzhennia I.K. Sveshnikova*, 13(1). Rivne, 174–175 (in Ukrainian).

Yahodynska, M., & Ilchyshyn, V. (2015). *Zvit pro pamiatkookhoronni doslidzhennia na pamiatkakh arkheolohii Kordyshiv I ta Kordyshiv VIII bilia s. Kordyshiv Shumskoho raionu Ternopilskoi oblasti ta rozvidky v Shumskom raioni (manuskript)*. Ternopil, 205 pp. (in Ukrainian).

Jagodynska, M., & Ilczyszyn, W. (2015). Badania archeologiczne poblizu wsi Kordyszow, rej. Szumsk, obw. ternopolski, w 2014 roku. *Badania archeologiczne w Polsce srodkowoschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2014: streszczenia referatow XXXI konferencji*. Lublin, 28 (in Polish).

Swieszniak, S. (1967). Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12, 77 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 08.11.2016
прийнята до друку 29.11.2016

THE KOMARIVKA LEVEL OF THE KORDYSHIV VIII MULTI-LAYERED BURIAL-MOUND IN SHUMSK DISTRICT

Vasyl IL'CHYSHYN

Archaeological Service "Podolian Archaeology",
Brodivska Str., 44, 46020, Ternopil, Ukraine, e-mail: w_ilchyshyn@ukr.net

The burial-mound near the village of Kordyshiv, Shumsk district, have been known since the beginning of the XX c. First archaeological investigations of the burial-mound near Kordyshiv were conducted in 2013 by M. Yahodynska and V. Ilchyshyn. The investigators found one group cremation burial place of the Komarivska culture (burial-mound № 1). During 2014 and 2015 years two more burial-mounds were investigated where burials of 3 chronological levels were discovered. The burial level of the Komarivska culture is represented by 3 burials in the burial-mound № 2 (single inhumation) and 4 burials in the burial-mound № 3 (pair inhumations).

Typical bronze decorations for the Komarivska culture were found out in the burials: spiral bracelets, torque and bronze pins. Ceramic complex of the burials is rather atypical. A considerable number of utensils in the burials is represented by so called Noua type bowls. Results of anthropological analysis (burial 1 – burial-mound 3) confirm mixed character of the site – the Komarivska culture and the Noua culture. The analysis showed that there were 2 women of different anthropological type in one burial place. At present stage of the investigations the Komarivka level of the burials from the Kordyshiv burial-ground is dated in the limits XV–XIII cc. B.C.

Key words: burial-mounds, Bronze age, Komarivska culture, Noua culture.